

DE LA POESIA RELIGIOSA DE VERDAGUER (LA GLEVA) AL RETROBAMENT AMB EL POETA (VALLCARCA). A PROPÒSIT D'AL CEL

Pere TIO i PUNTI

1. La poesia religiosa del nucli de La Gleva

En el període de la Gleva (1893-1895) es produeix una revifalla important de la producció de poesia religiosa i devota de Verdaguer, principalment a l'entorn d'una nova forma poètica, el poema breu, en la forma habitual de les quartetes utilitzades tant en les corrandes profanes com religioses. Es tracta de breus pensaments religiosos en vers, fàcilment utilitzables com a dictari. El mateix poeta, referint-se a les *Flors de Mira-Cruz*, les defineix així: «...senzilles corrandes, los adagis espirituals y símils de la creu, comparables a violetes y flors de quaresma, dissecades entre'ls fulls d'un breuari».¹

Per aquest motiu els manuscrits d'aquest període ofereixen una gran complexitat. En general, els poemes no porten títols, els temes són molt repetits, i també les metàfores religioses utilitzades, la qual cosa dificulta la identificació dels textos i la diferenciació entre versions acabades, esborranys, primeres versions, o poemes inèdits. L'elevat nombre de textos no identificats, inèdits, que apareixen en aquesta complicada xarxa de petits poemes, que sorgeixen, sobretot, a l'entorn dels manuscrits de *Roser de tot l'any*, propicien el motiu de la primera part d'aquesta comunicació: la constatació d'un nucli de producció d'aquest tipus de poesia religiosa en el Verdaguer de la Gleva, que permet establir una evident relació en l'elaboració de diferents reculls poètics d'aquesta època. El poema breu l'anem trobant, a més del llibre esmentat, en *Flors del Calvari* (*Flors de Mira-Cruz*), en *Satalier* (de l'antologia *La Mellor Corona*), en les sèries de *Corrandes*, o també en sèries com *La Verge de la Candela* (publicada *Disperses*) i en els manuscrits de *Cor de Jesús* i *Jesús-Amor*, dos llibres inèdits del Verdaguer dels últims anys.

És ben cert que a la Gleva, on arribà el 26 de Maig de 1893 (després de sojornar uns dies a Vic, al Palau Episcopal, des del 14 de Maig), Verdaguer hi trobà un refugi de pau i un serè repòs, en ple contacte amb la naturalesa i amb l'ambient religiós del santuari. Ell mateix remarca aquests dos aspectes quan parla² de la situació de la primera cambra que ocupà, sota teulada i damunt del cambril de la Verge:

1. Pròleg a *Flors del Calvari* (1896). Les citacions de l'obra poètica de J. Verdaguer es faran a partir de l'edició de les *O.C.* de la Il·lustració Catalana, excepte les citacions directes dels manuscrits, quan se n'indica la referència.

2. Pròleg de *La fugida a Egipte*, p. 9 i 10.

«Desde acá domino de cap a cap la Plana de Vic, [...], desde'l Montseny als Pirineus, ahont allavors blanquejaven encara algunes congestes, com un vol de perdius blanques. [...] Entre exes dues grans montanyes vegí les petites y humils de mon estimat breçol de Folgaroles. [...] Desde l'altra banda de ma celda, obrint un finestró rextat, veyá'l sagrari y l'altar...». Joan Torrent i Fàbregas³ demostra amb detall com Verdaguer, que ja altres vegades en la solitud desitjada havia retrobat la inspiració poètica, es lliurà totalment als treballs literaris, que, «haviem minvat notablement des del Viatge a Terra Santa de 1886».

Després de *La fugida a Egipte*, última part de la trilogia *Jesús Infant*, que es publicà el 1893 i que fou el primer resultat de la represa poètica, Verdaguer, segons Torrent i Fàbregas, treballà en *Roser de tot l'any*: «un intent d'eixir del marasme poètic. [...] Aquell papalloneig místic, sense un tema fix que forçés el poeta, acabà essent l'única forma de poesia viable per a ell, en tals condicions».⁴ Cal dir que, probablement, les primeres elaboracions del llibre poden correspondre a l'any anterior, el 1892, i als primers mesos del 1893, quan encara no era a la Gleva. Per la carta que, el desembre de 1892, trametia a J. Collell,⁵ demanant-li quin nom posar al llibre, podem deduir que Verdaguer el tenia molt enllestit a finals de 1892. A fi de comprovar-ho, i també per fer palesa la importància de l'elaboració d'aquest llibre, faig, a continuació, una breu relació dels manuscrits.

Les llibretes que formen els ms 369/17, 369/18 i 377/vii, de la Biblioteca de Catalunya⁶ (amb 45, 70 i 42 poemes del llibre) constitueixen l'esborrany principal del volum, encara que també hi figuren molts textos no identificats i alguns poemes d'altres llibres. Són tres manuscrits complementaris, tant pel model de llibreta com pel fet que pràcticament no hi ha poemes repetits entre ells. Aquestes tres llibretes conflueixen en el ms 377/v, una llibreta-dietari on ja hi figura un poema per a cada dia de l'any, perquè els textos apareixen en versió acabada i els poemes que porten data en els manuscrits anteriors coincideixen amb la d'aquest dietari (cal recordar que *Roser de tot l'any* és un dietari amb una poesia per a cada dia de l'any, generalment amb data en lloc de títol). Per la carta esmentada abans, i pel fet que a partir de gener de 1893 es començava a publicar el recull a *La Veu de Catalunya*, el llibre es podria considerar acabat a finals de 1892, però sabem amb seguretat que Verdaguer, durant l'estada a La Gleva (a partir del maig de 1893), encara hi treballà. J. Torrent afirma que les poesies publicades a partir de juny foren escrites a La Gleva,⁷ i, a més, tenim el testimoni de les cartes de Verdaguer que trametien a Narcís Verdaguer i a J.B. Batlle els poemes de cada setmana per a *La Veu de Catalunya*.⁸ És evident que aquest dietari (ms 377/v) ha de recollir aquestes aportacions de 1893. El poema *Al Polioll*, per exemple, escrit un vespre a la Gleva, després d'un passeig,⁹ que el trobem esbossat en la llibreta de butxaca de la Gleva (ms

3. Joan TORRENT i FÀBREGAS. *Mossèn Cinto a la Gleva*. Barcelona: Barcino, 1965.

4. J. TORRENT i FÀBREGAS. *Op. cit.* p. 50.

5. *Epistolari de Jacint Verdaguer (EJV)*, VIII. Barcelona: Barcino, 1984, carta 926, p. 61.

6. Tots els manuscrits que es citaran pertanyen a l'índex topogràfic *Verdaguer (Verd.)* de la Biblioteca de Catalunya.

7. *Op. cit.*, p. 272.

8. *EJV*, VIII, p. 130-135.

9. J. TORRENT i FÀBREGAS. *Op. cit.* p. 88.

1818), el dia 11 d'octubre, figura al 25 de desembre del dietari-ms 377/v (i al 24 de desembre en l'edició). Altres poemes del llibre (33 en total), que no figuraven en les llibretes de l'esborrany de 1892, els trobem al ms 3103, que serà, doncs, coetani del 377/v.

El dietari-ms 377/v, malgrat ser el més complet de *Roser de tot l'any*, no és el manuscrit definitiu. Conté 273 poemes del llibre i 65 d'inèdits, inclosos amb data i pensats per a l'elaboració del recull; també la majoria de poemes del *Satalier* (*La Mellor Corona*), 21 dels 30 que aplega; i dotze, d'altres llibres coetanis. Per tant, hi falten poemes del llibre i, a més, les dates dels poemes del manuscrit no coincideixen amb les de la publicació del recull a *La Veu de Catalunya*, i aquestes tampoc amb les del ms definitiu (el 377/vi, que només arriba fins al mes de maig) i les de l'edició del llibre (aparegut pel desembre de 1893, encara que porta la datació del gener de 1894).

Indubtablement aquests manuscrits generen una part important de poesia religiosa de Verdager, que alimentarà altres reculls poètics i que planteja la necessitat d'un estudi aprofundit d'aquesta època. En efecte, a més del ms 377/v, la quantitat de poemes breus no identificats en les edicions, amb el risc d'alguna equivocació puntual (per la dificultat de diferenciar, en aquesta forma poètica, un text inèdit d'una primera versió), és elevada també en els altres manuscrits del llibre que s'han esmentat: 45 en 369/17, 41 en 369/18, 50 en 377/vii, i al voltant de 140 en 3103. Una part d'aquests poemes es repeteixen en els manuscrits: sobretot entre ms 377/v, 377/vii i 3103; encara que també en trobem en els ms 369/17 i 369/18.

Precisament el manuscrit 3103, coetani en molta part del ms 377/v, és una mostra palpable de com la poesia d'aquesta època respon a un mateix concepte d'elaboració, un punt de partida religiós i devot, en el marc de la producció d'aquest model de poema breu. És així que Verdager hi introdueix alguns títols temàtics, sobre els quals tracten els poemes que inclouen, la majoria inèdits o, de manera esparsa, pertanyents a *Roser de tot l'any*, *Flors del Calvari*, *Eucarístiques* i *La Mellor Corona*. Aquests apartats són: *Eucaristia* (f. 11v), *Cor de Jesús* (f. 12v), *Mon-Vanitat* (f. 21v), *Creu* (f. 23r.25v), *Cel* (f. 29v), *Pecat* (f. 32r), *Mort* (f. 32r.35v), *Maria* (f. 35v). D'una manera global, el manuscrit conté 33 poemes de *Roser de tot l'any*, 25 de *Flors del Calvari* (la majoria de *Flors de Mira-Cruz*), 12 d'*Eucarístiques*, i poemes solts d'altres llibres de l'època.

En *La Mellor Corona* (1902), Antoni Busquets i Punset i Lluís Carles Viada van aplegar, entre d'altres, un grup de 30 poemes de breu extensió, sota el títol de *Satalier* (dins l'apartat *Satalies*). Justament en el ms 377/v de *Roser de tot l'any*, el que ja conté el dietari complet d'un poema per a cada dia de l'any (malgrat no ser el definitiu), és on trobem, fixats en dates del dietari i, doncs, concebuts dins el projecte del llibre, vint-i-un textos del *Satalier* (6 figuren també en el ms 3103 i 2 en 369/19). Són poemes que, després, no seran en l'edició de *Roser de tot l'any*. Cal fer notar que set d'aquests poemes apareixen en el manuscrit en forma de retalls impresos, que podem localitzar com a textos que es van publicar, també en forma de dietari, probablement ja en 1879, amb el títol de *Flors de Juny*: «Poesias catalanas fetas per repartir en las funciones de cada dia del mes del Sagrat Cor de Jesus, escritas per lo Pbre. D. Jacinto Verdager, autor de

l'Atlàntida».¹⁰ Només dues d'aquestes *Flors de Juny* es troben en l'edició de *Roser de tot l'any*, onze en el *Satalier*, sis s'havien publicat en els *Idil·lis i cants místics* (1879), una part d'una en *Càntics* (1882), i les tretze restants haurien romàs inèdites. Per tant, els poemes de *Satalier* formen part del nucli de producció de poesia religiosa de la Gleva.

De fet, aquests poemes, juntament amb tot l'altre grup d'inèdits del manuscrit principal de *Roser de tot l'any* (el 377/v), i 40 poemes de l'edició, són recollits en un plec relligat (f. 15r-26r), molt unitari i copiat en net, del manuscrit 3099-*Jesus Amor II*, que, per diversos indicis, podria ser de l'època de la Gleva. En realitat només tres d'aquests poemes formaran part del plec del mateix manuscrit 3099 (f. 27r-68v), escrit durant els últims anys de vida del poeta, que correspon al llibre inèdit que porta per títol *Jesús Amor*. Per altra banda, en el ms 3098-*Jesus Amor I*, la llibreta que constitueix l'esborrany del recull esmentat, hi figuren set poemes dels manuscrits de *Roser de tot l'any*, la qual cosa confirma que s'inicia, en part, a la Gleva (de manera més sorprenent, per a alguns poemes de *Jesús Amor* ens hem de remuntar a l'època de Vinyoles d'Orís, perquè apareixen en el ms 370/23, de preparació d'*Idil·lis i Cants Místics*). Un altre llibre inèdit de Verdaguer, coetani de l'anterior, és *Cor de Jesús* (ms 3102). En la llibreta que forma el ms 3101-*Cor de Jesús*, amb alguns esborranys del recull, escrita ja durant el decenni de 1880, també s'hi inclouen onze poemes dels manuscrits de *Roser de tot l'any*. Cal tenir en compte que per a l'elaboració d'aquest llibre Verdaguer utilitzà materials de *Lo somni de Sant Joan*: per això trobem sengles esborranys d'aquest llibre en els ms 3101 i 3102.

Després de *Roser de tot l'any*, l'elaboració de *Flors del Calvari* serà un indicador de l'estat d'ànim del Verdaguer de la Gleva de l'any 1894 i 1895, encara que abans es publicaren dos llibres ja iniciats en èpoques anteriors: *Veus del bon pastor* (1894), *Sant Francesc* (1895). En efecte, l'estiu i tardor de 1894 Verdaguer re-empren, a partir del record de Vinyoles que suscita la Gleva,¹¹ els càntics missionals que havia escrit durant el decenni de 1870.¹² En tenim la certesa perquè en un dels manuscrits de *Càntics*, el 368/13, elaborat a partir de 1871, hi figuren 21 poemes de *Veus del bon pastor* i 11 de *Càntics*, donant-se el cas que alguns poemes dels dos llibres, de títols semblants, estan l'un al costat de l'altre. De *Veus del bon pastor*: *Salvació*, *Blasfèmia*, *Impuresa*. De *Càntics*: *Salvació de l'ànima*, *Guerra a la blasfèmia*, *La puresa*. La configuració del volum *Càntics* demana un estudi aprofundit per tal d'ajustar el criteri amb el qual foren recollits, en la tercera part del volum corresponent de les O.C. de Il·lustració Catalana, els càntics inèdits que es van trobant en manuscrits d'aquesta última època; així com pels càntics que encara han romàs inèdits (ms 362/12, i ms 368/13). *Sant Francesc*, que com *Flors del Calvari* recull la desesperada situació del poeta, fou en part redactat a la Gleva,¹³ però tam-

10. *Flors de Juny*. Barcelona. I. y LI. de la Viuda y fills de J. Subirana.

11. Vegeu J. TORRENT i FÀBREGAS. *Op. cit.*, p. 93.

12. Osvald CARDONA. *Els goigs i els càntics de J. Verdaguer*. Barcelona: Ed. Barcino, 1986. En el cap. «Els Cants de Missió» explica com per a dur a terme el propòsit es posà en contacte amb els religiosos Missionistes Fills del Cor de Maria. El llibre *Veus del Bon Pastor* es publicà a Vic el 1894.

13. Segons J. TORRENT i FÀBREGAS. *Op. cit.*, p. 280, Verdaguer hi treballà, a la Gleva, a partir de 1895 (el volum es publicà pel setembre de 1895).

bé es tracta d'un llibre iniciat abans. En l'època del *Salteri Franciscà* (1882) Verdaguer ja elaborà part del volum, cosa que es reflecteix en la cronologia dels dos primers quaderns, dels quatre que conté el manuscrit de *Sant Francesc* (ms 380). De fet en carta de novembre de 1882, el poeta parla d'acabar el llibre de poemes en honor de Sant Francesc; però no n'hi ha més referències, i Casacuberta explica «que el projecte degué ésser ajornat per a més endavant».¹⁴ En tot cas, aquests dos llibres queden al marge del nucli generador de poesia religiosa i mística que envolta l'elaboració de *Roser de tot l'any*, perquè no hi trobem cap poema repetit en els manuscrits.

En realitat, com s'ha dit, després de *Roser de Tot l'any*, a partir de 1894, Verdaguer treballava en *Flors del Calvari*, un llibre iniciat a l'entorn del nucli de la Gleva, que reflecteix la seva situació d'aquell moment. Un cop hagueren passat els primers mesos de serenor, en la tranquil·litat de La Gleva, durant el 1894, Verdaguer sentí, de manera progressiva, una sensació d'empresonament i d'opressió: tant per la prohibició de poder veure la família Duran i d'anar a Barcelona, com per la insostenible situació de l'endeutament econòmic que no podia resoldre, les greus declaracions de la serventa dels Duran, Simona Aparicio, i la inscripció a l'asil de capellans malalts. La seva obra poètica expressarà, en aquells moments, una forta desesperació existencial, amb al·lusions concretes al seu cas personal, cercant en el sofriment, i en el model del Jesucrist del Calvari, un bàlsam per curar les ferides.

El llibre fou redactat, bàsicament, entre 1893 i 1895. En el pròleg l'autor manifesta haver-lo començat per la Setmana Santa de 1893 i, en efecte, el primer poema porta aquesta datació. Per tant, editat a l'inici de 1896, en molta part és elaborat a La Gleva (entre maig de 1893 i abril de 1895), i té punts de contacte amb *Roser de tot l'any*: tant pel tipus de poema breu que a vegades utilitza i la relació entre els manuscrits, com pel fet que accentua el sentiment de tristesa que ja s'apuntava en alguns poemes de *Roser de tot l'any*. És així que el primer manuscrit de *Flors del Calvari*, el 369/15, es complementa amb els esborranys de *Roser de tot l'any*, ms 369/17 i 369/18 (que havíem datat en 1892), perquè contenen poemes de *Flors del Calvari* (8 en cada un) que no es repeteixen en el manuscrit 369/15. Aquest fet, juntament amb la constatació que en el ms 377/v hi ha 9 poemes de *Flors del Calvari*, que en el 3103 n'hi ha 25, i que en les respectives edicions dels llibres hi figuren 5 poemes repetits, ens fa veure l'elaboració paral·lela dels dos llibres.

Fins i tot el volum *Eucaristiques* (1904), en el qual Verdaguer treballà, sobretot, a partir de 1898 (segons es pot deduir del carteig amb Agustí Vassal, i del ms 383/25), es pot relacionar amb l'època de la Gleva: la llibreta que forma el primer manuscrit del llibre, el 3100, conté alguns materials de la Gleva, encara que també de més tardans; de manera esparsa figura algun poema del llibre en els esborranys de *Roser de tot l'any* (ms 369/17, 369/18, 3100); i en les edicions dels dos llibres hi ha cinc poemes repetits.

En resum, per la relació entre els diferents manuscrits, cal destacar la importància del nucli de poesia religiosa de La Gleva, a l'entorn, principalment, de l'elaboració de *Roser de tot l'any*. Un llibre basat en el model de poema breu que tant prolifera en els manuscrits i que, temàticament, pot influir en els altres llibres

14. *EJV*, III, p. 254.

religiosos perquè, en seguir l'any litúrgic, tracta els diferents temes del devocionari: com el Nadal, la Quaresma, el Calvari, l'Eucaristia, la Verge Maria o el Sagrat Cor de Jesús. Sens dubte que caldrà una rigorosa ordenació d'aquest material manuscrit: tant per l'elevat nombre d'inèdits com pels projectes literaris inacabats de Verdaguier; s'hauran d'analitzar, també, els criteris de selecció d'antologies pòstumes com *La Mellor Corona* (Barcelona: Tip. L'Avenç, 1902.), les *Disperses* i la tercera part de *Càntics* (O.C. Il·lustració Catalana), els poemes de les quals van aparèixer en diferents manuscrits de la dècada de 1890.

2. Vallcarca i el retrobament amb el poeta: *Al Cel*

Verdaguer, després de ser desnonat del pis del carrer de la Portaferrixa, anà a viure a la seva finca de Santa Creu de Vallcarca, en una reduïda vivenda contigua a la capella dels Penitents. S'hi traslladà el primer dilluns de Quaresma, pel març de 1896, i degué romandre-hi fins a finals d'agost d'aquest mateix any.¹⁵ Aquest canvi de residència, lluny del brogit ciutadà, propiciarà un retrobament amb les deus més autèntiques de la poesia: la pura contemplació divina de *Perles del Llibre d'Amic e d'Amat*,¹⁶ la reafirmació del paper del poeta i la poesia, amb el retorn a la descoberta juvenil de la naturalesa (*La Pomerola*, *Aires del Montseny*), el visionarisme del llibre *Al Cel* i, en definitiva, el distanciament respecte de les al·lusions directes al seu cas personal, en l'obra poètica. El marc era idoni. Així s'hi refereix el poeta: «Des d'ací es veu la mar [...], i vinyes i fenollars, i camps i boscuries, i una gota d'aquella soletat d'allí tan dolça, tan plasmata i inspiradora».¹⁷ Ricard Torrents,¹⁸ en donar a conèixer el ms 368/10, que anomena *Quadern de Vallcarca*, i més concretament en l'edició i estudi del poema *La Pomerola*, del qual forma part, ha posat les bases d'aquest nou rumb de la poesia de Verdaguier, a partir de les quals aportaré algunes dades que reforcen les hipòtesis anunciades.

Efectivament, també parteix de Vallcarca la gènesi del llibre *Al Cel*. Fins a l'actualitat hi ha molt poques referències a l'elaboració d'aquest recull, tant pel que fa al mateix testimoni del poeta, en l'*Epistolari*, com als estudis crítics de la seva obra poètica. Aquest silenci pot ser justificable en una obra tan personal i plena d'irrea-

15. En el Pròleg a *Perles del llibre d'Amic e d'Amat* (Barcelona: Tip. L'Avenç 1908, p. 18) manifesta que «...el primer dilluns de Quaresma, circumstàncies de que no m voldria recordar me tragueren de Barcelona i m obligaren a cercar un redós sota l mantell de la Verge del Carme en el carrer de Santa Creu de Vallcarca». Semblantment, en la carta 1217, del 9 de maig de 1896 (*EJV*, IX, p. 242): «Jo estich desde primers de Quaresma a Vallcarca». La carta 1229, del 12 d'agost de 1896 (*EJV*, X, p. 33), datada al carrer de Provença, és per J.M. Casacuberta i per J. Torrent, el primer esment del nou domicili de Verdaguier.

16. Rosalia GUILLEUMAS afirma, en *Ramon Lull en l'obra de Verdaguier* (Barcelona: Barcino, 1988, p. 56), que «...fou allí [a Vallcarca] on, segons declaració pròpia, elaborà definitivament les glosses del *Llibre d'Amic e d'Amat*», encara que les havia iniciat, en lloc també envoltat de natura i de silenci, a Miramar, a Mallorca, on anà, sense coneixement del bisbe, durant el mes de setembre de 1894, invitat per l'arxiduc Lluís Salvador.

17. Pròleg a *Perles del Llibre d'Amic e d'Amat*.

18. Ricard TORRENTS. «Jacint Verdaguier: La Pomerola. Primera edició i estudi». Dins *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo Editorial, 1995.

litat. Per altra banda, hem de tenir en compte la precarietat dels estudis sobre l'obra poètica del Verdaguer dels últims anys, tan centrats, només, en qüestions biogràfiques. Partiré de l'observació dels dos manuscrits d'*Al Cel* d'aquesta època, i d'altres textos inèdits que, al voltant d'aquests anys, poden tenir especial significació.

El ms 370/28 (Vària VI: *Al Cel*) és una llibreta de 51 pàgines que conté exclusivament poemes del llibre *Al Cel* (n'hi falten 12, alguna corrandia i el pròleg) i poemes inèdits que es poden considerar com a materials d'elaboració del mateix llibre. Alguns dels textos de la llibreta porten la data autògrafa al voltant dels mesos d'estiu. La primera datació, de «14 mars-96» (f. 8v), ens permet situar-los a l'any 1896, en l'inici de l'estada a Vallcarca. La llibreta inclou també un esbortany primitiu i el retall imprès de la poesia «Ma Corona», de la revista *L'Atlàntida* del 15 agost 1896 (en l'edició porta la data de «Nit de Sant Jaume», 1896). Cal recordar que, semblantment, alguns dels poemes de l'esmentat *Quadern de Vallcarca* (ms 368/10) es publiquen a la mateixa revista.

També constitueix un esbortany del llibre *Al Cel* el ms 385/30. En aquest cas, però, es tracta d'un aplec de fulls heterogeni i no d'una llibreta. La datació tampoc és tan homògena: per un cantó pot semblar anterior o paral·lel al ms 370/28, perquè alguns poemes dels dos manuscrits són més primitius en 385/30 i, a més, hi trobem frases generals sobre el firmament i l'univers, que ens fan pensar en materials de primera elaboració del llibre; per altra banda «Ma Corona» hi figura en versió acabada, un text està escrit sobre una invitació del Consistori de Barcelona del 30 d'Abril de 1897, i l'últim plec de fulls (relligat), que conté el pròleg, sembla també de 1897. De fet, en un dels passatges inèdits que figuren en el pròleg del manuscrit, l'autor constata que «Afectat a llegir me trobí sense mos llibres» (f. 24v); i sabem la data de l'embargament dels seus llibres, per carta a Joan Moles¹⁹ del 28 de juliol de 1897, quan diu: «Aquesta tarda acaba de tenir efecte l'embarg de les obres...». Respecte del *Quadern de Vallcarca* (ms 368/10) s'hi repeteix el poema inèdit «La Llum», i una sèrie de versos esparços (f. 10r.10v) que recorden materials de l'elaboració de la secció III (Cant de Primavera) de *La Pomerola*.

Tot fa pensar que Verdaguer concebé la idea del llibre *Al Cel*, i treballà en els seus versos, a partir de 1896 i durant el 1897, primer a Vallcarca i després al carrer de Provença i al carrer d'Aragó, encara que també podem trobar algun poema del llibre entre els manuscrits que giren entorn de *Roser de tot l'any*. No hem d'oblidar tampoc que *Flors del Calvari* sortia a finals de 1895 (amb peu d'impremta de 1896), i que en el pròleg d'*Al Cel*, el llibre és presentat com «la segona part de *Flors del Calvari*». Per altra banda és al 1897 quan trobem en l'*Epistolari* dues referències a l'elaboració del llibre. Una de l'1 de juliol de 1897,²⁰ quan en carta a una persona no identificada diu: «Respecte a ma obreta *Al Cel* [...] la qüestió del *pane quaerendo* no me la deixa acabar y no puch somiar estampar res mentre me tingan sitiats per fam». L'altra, del 6 de novembre de 1897,²¹ quan per la carta de l'arxiduc Lluís Salvador podem deduir que el recull està avançat: «Supos que aviat veurem es Cel, que serà cert una bresca de mel celestial». No és, però, l'objectiu de la comunicació,

19. *EJV*, x, carta 1291, p. 127.

20. *EJV*, x, carta 1239, p. 130.

21. *EJV*, x, carta 1304, p. 151.

l'estudi dels manuscrits d'*Al Cel*, que haurien de confluïr en el que és, probablement, el manuscrit definitiu, el 758, el qual sembla ser que romangué en poder del senyor Joan Moles després de la mort del poeta, i resten per aclarir algunes incògnites sobre el seu itinerari, en relació als marmessors de l'obra del poeta difunt. En aquest moment m'interessa remarcar l'inici del llibre, el 1896 a Vallcarca, a fi de poder incidir en el canvi de direcció de la poesia de Verdaguer que s'ha remarcat abans.

En efecte, si a la Gleba ens trobem amb el poeta devot, encara influït pel viatge a Terra Santa de 1886, el del nucli de *Roser de tot l'any*, i també amb el poeta desesperat de *Flors del Calvari*, que cerca en el sofriment el model de Jesucrist, a partir de Vallcarca, el profund desengany de la seva situació personal el va portant, en la creació poètica, a un desig de fugida, cercant uns interlocutors en l'infinit: en els abismes de l'univers i de l'esfera celeste, i en el Déu creador. Ricard Torrents²² destaca, en el *Quadern de Vallcarca* (ms 368/10), la seva unitat, pel que fa al tema metapoètic, i estableix, com a motiu principal de *La Pomerola*, la naixença del poeta i el retorn a la innocència primigènica de l'època juvenil, època de plena connexió amb la naturalesa.

Es així, doncs, que em permeto d'indicar que aquesta transició el poeta la realitza a través de quatre actituds: 1) deixant de banda les amargues queixes de la seva situació personal; 2) reafirmant el paper del poeta; 3) retornant, a partir del moment actual, al desengany i als anhels del poeta juvenil; 4) enlairant-se cap a les visions del cel i del firmament.

Distanciament respecte dels agravis personals

L'abandó progressiu de les al·lusions a les amargues contingències del món es manifesta clarament en tot el pròleg del llibre *Al Cel* («lo tracte que se'm donà sobre la terra m'obligà a cercar refugi en lo Cel») i en els poemes que el constitueixen. Comprovarem a partir d'alguns fragments inèdits (precisament perquè són rectificats) en manuscrits d'aquesta època, la voluntat del poeta, d'evitar relacions massa concretes de la seva obra poètica amb la crua realitat del seu entorn real.

En tenim un exemple en el poema «Lo dolmen de Sant Jordi» (publicat en la revista *L'Atlàntida*, I-VI-1896, i posteriorment en el volum *Aires del Montseny*, 1901), que en el ms 368/10, *Quadern de Vallcarca*, conté 21 versos més que en les edicions. Es tracta d'un fragment on el poeta invoca Sant Jordi perquè l'alliberi de la tempestat que viu. En el mateix full hi ha quatre versos, que probablement pertanyen al mateix poema, que semblen al·ludir al bisbe Morgades: «Jo so pobre y ell es rich / vol que jo me n vaja a Vich / sempre, rahó ó no rahó / vaja el pobre a la presó». De fet, l'estiu de 1896 és un moment d'un cert relaxament en l'emissió d'escrits polèmics de Verdaguer, després d'haver passat el primer ressò de l'escàndol de la primera sèrie d'articles, *Un sacerdot perseguit* (estiu 1895), i les duríssimes cartes trameses al bisbe Morgades i a Narcís Verdaguer, també el juliol i agost de 1895,²³ poc després d'haver marxat de La Gleba, d'haver estat buscat per la policia governativa i de rebre

22. *Op. cit.*, p. 386, 405 i 408.

23. *ESV*, x. Especialment les cartes 1071, 1099, 1109, 1114 i 1118, al bisbe Morgades; i les cartes 1125 i 1127, al seu cosí, Narcís Verdaguer i Callís.

la suspensió *a divinis*. En els mesos d'estiu de 1896 es produeixen diversos intents de reconduir el cas: del nunci de Sa Santedat, del Dr. Font (vicari general de Girona) i del P. Rupert M. de Manresa (guardià del convent dels caputxins de Sarrià). Es tornen a trobar paraules dures contra el bisbe Morgades i el marquès de Comilles, quan, ja el 6 d'abril de 1897, en carta a Justí Pepratx,²⁴ intenta fer-li veure que els poderosos volen guanyar la seva voluntat en contra d'ell. Són paraules adreçades al bisbe, que recorden els versos sobriers del «Dolmen de Sant Jordi»: «Qui te diners fa sos afers. Comensà per apartarme amichs [...] y sobre tot ab lo diner que es la seva força, puig es molt rich y a mes te carta blanca del Marqués per gastar lo que vulga en perjudici meu». Aquests textos preludien, en certa manera, la segona sèrie d'articles, «Un sacerdot calumniat», que publica a *La Publicidad* a partir del 5 d'agost de 1897, una sèrie més contundent que l'anterior, en la qual és repetidament utilitzat el concepte de la riquesa dels poderosos contra la seva pobresa. En un dels articles, «Siti per fam» (del 20 d'agost), també parla dels «sentinelles» que allunyen les persones de bon cor que li han tirat «una corda de salvament».

Sens dubte es tracta d'una època en la qual Verdaguer separa de l'obra poètica aquestes al·lusions directes i també les queixes amargues que havia poetitzat abans en *Flors del Calvari*. Potser per això diferents poemes del moment, amb aquest tema personal, no tindran cabuda en els reculls poètics que estava preparant en aquest moment. Alguns restaran inèdits i altres seran aplegats pòstumament. La secció *Crucíferes* de *La Mellor Corona* recull algun d'aquests poemes: com «David» (del *Quadern de Valcarca*), o «Se'n cançaran?» (datat en l'edició al novembre de 1896); paradoxalment també figuraven en la mateixa secció del llibre, «Lo dolmen de Sant Jordi» i «Ma Corona» (tots dos de manuscrits de Valcarca i inclosos per Verdaguer en *Aires del Montseny* i *Al Cel* respectivament).

Tanmateix, caldrà tractar aquest material amb criteris rigorosos, si tenim en compte que forma part del ms 367/7, titulat *Espines y flors*, que correspon a un llibre projectat per Verdaguer perquè inclou un índex molt clar dels poemes relacionats i, com ja indica el títol, el tema dels poemes tracta de com les injúries i escarnis del món es converteixen en flors celestials. De fet, una bona colla de poemes del manuscrit són retalls impresos de la revista *L'Atlàntida* (dels anys 1896 i 1897). D'aquests, els que varen ser recollits pòstumament per A. Busquets i Punset i per Ll.C. Viada i Lluch, en *La Mellor Corona* (1902), són els següents: «Es algun crim?» (sense títol en l'edició), «Lo Plor dels jueus», «Jesús a Teresa», «Se'n cançaran?», «Vellesa», «A les víctimes del Bassar de la Caritat», «Lo dolmen de Sant Jordi», «Consummatum est», «David», «Al Iris». El manuscrit també inclou setze poemes inèdits, del mateix tema, i sis poemes que figuren en altres reculls posteriors. L'elaboració i preparació del manuscrit correspon cap al final de la vida del poeta: segurament entre 1898 (perquè hi ha textos datats en aquest any) i 1901 (Verdaguer inclogué tres poemes del manuscrit en el volum *Aires del Montseny*, de 1901). El manuscrit 367/7, a més, es complementa amb un manuscrit anterior, el 3722, iniciat a finals de 1896 i escrit en molta part durant el 1897. S'hi repeteixen sis poemes, en versions més primitives, i el tema dels altres, la majoria inèdits, accentuen la queixa amarga contra els amics i protectors que l'han abandonat.

24. *EJV*, X, carta 1270, p. 87.

Un altre manuscrit, el 387/35, que inclou una versió acabada de «Lo Plor dels jueus» (l'esborrany primitiu del qual es troba en el *Quadern de Valcarca*), i que només conté sis poemes, probablement fou iniciat a Valcarca. Dos poemes d'aquest plec sofriran uns retocs, des del manuscrit a l'edició, que poden ser significatius. El poema «La de Jesus angelical Teresa...» (sense títol en *La Mellor Corona*) figura en el manuscrit amb el títol «¿Es algun crim?», molt semblant a «¿Quin crim es lo meu?» (article del 2 de setembre de 1897), i conté versos inèdits, molt més directes que en l'edició. El fet d'excloure, en el poema, al·lusions massa directes al cas personal probablement sigui degut als editors de l'antologia. L'altre poema en el manuscrit porta el títol «Recort de mos ultims Jochs Florals», i serà aplegat sense intitular en el volum *Disperses* (Il·lustració Catalana), i amb el títol «Fragment» en les *Obres Completes* de l'editorial Selecta. Tracta de la capella-oratori del marquès, on tants anys el poeta digué la missa i explica com el marquès li donà el premi d'una corona d'espines, el primer diumenge de maig, en sortir dels Jocs Florals (referint-se, amb tota seguretat, a la reunió de casa del marquès, pel maig de 1893, on li comunicaren que necessitava repòs, motiu pel qual hagué de marxar a Vic i a La Gleva). En aquest cas les variacions del manuscrit respecte de l'edició són tan importants que, encara més, ens fan sospitar que no foren realitzades pel poeta:²⁵

- El manuscrit comença amb «Senyor Marques de Comillas / vostre oratori es ben rich»; en canvi, l'edició, pel segon vers.
- En el manuscrit es diu, referint-se al Crist de la capella, «que us mirava ab ayre trist», al·ludint al marquès; en canvi en l'edició es diu «que'm mirava ab ayre trist».
- A continuació d'aquest vers, trobem en el manuscrit un fragment que no surt en l'edició, especialment acusatori contra el marquès: «per lo terrible martiri / que ¡ay! me fariu sufrir/per los que vos passariau / puig qui mata ha de morir».

Es, en definitiva, el mateix Verdaguer que en el pròleg al llibre *Al Cel* es refereix a la persecució per «la casa mes rica d'Espanya» (ms 385/30, de 1897), expressió que junt amb altres, desapareix en la versió definitiva i l'edició.

Reafirmació del paper del poeta

L'elaboració del llibre *Al Cel*, iniciada a Valcarca, marca clarament la direcció de Verdaguer cap a la poesia més depurada. L'estudi dels manuscrits ens ha de portar a noves hipòtesis de treball. El manuscrit unitari d'*Al Cel* (el 370/28), que hem considerat paral·lel al *Quadern de Valcarca* (368/10), i al 385/30, també d'*Al Cel*, conté (f. 14v-18v) un grup de cinc poemes inèdits (dos dels quals es repeteixen a ms 385/30) que es poden considerar elaborats dins la configuració del llibre. Destacaré el poema titulat «Esperança» (que també figura en els altres manuscrits d'*Al Cel*: 370/28 i 758). Per un cantó, al començament, el poema parteix de l'amarga desesperació existencial, tema que no figura en els poemes del llibre, i potser per això no hi va ser inclòs. Per l'altre, de seguida es fa palès el nou rumb irreal i visionari de la poesia verdagueriana i la reafirmació del poeta a través del viatge a l'infinit.

25. De fet, en el ms. 3722, el mateix poema (f. 51v.) porta, damunt l'expressió «Senyor M. de C.», una anotació amb lletra que no és de Verdaguer, que diu: «No. Marquès de Comillas».

Esperansa

Dexaume ben a reco,
ben a recò y à ma esquerra
com un moble ja romput,
com un vell que palanqueja;
dexaume al fons de la vall
hon no taque vostra altesa.
Algun dia m alsaré
desde la vall à la serra
de la serra al nuvol blanch,
del nuvol blanch à la estrella,
de la estrella al infinit
que mon esperit sedeja

Oh blanques cimes del mon,
jo petjaré vostra testa,
oh boyres que us enfilau,
jo us tinch de deixar enrera,
tot volant amunt, amunt
crisàlide que s'encela
oblidada de que ahir
era un cuch sobre la terra.

El desig d'encelar-se que manifesta el poeta «tot volant amunt, amunt» ens remet a l'últim vers del Cant de Primavera, de La Pomerola («Oh tu que naixes, Poeta, amunt, amunt»). És el mateix Verdaguer que en la cruïlla d'aquests anys ens parla directament del poeta i del pur desig d'enlairar-se a través de la poesia. Un retorn a les deus pures de la poesia romàntica, paraula sagrada que no és d'aquest món, que tan bé expressa el poema «Què és la poesia» (del 1896, dins el *Quadern de Vallcarca*, inclòs al volum *Aires del Montseny*, de 1901) i que havíem trobat en *Canigó*, quan Gentil, el prototipus del poeta, manifestava, abans de constatar la impossibilitat tràgica del fet de ser en el món i voler capturar l'infinit, el desig d'enlairar-se: «puja'm amunt, i amunt encara». I també, a partir d'un desengany juvenil, ja en 1866, en el poema «Volada de l'ànima» (inclòs a *Idil·lis i Cants Místics*): «Y amunt, amunt, de cayre / enrera deixaré turons y bromes». De fet, tot el llibre *Al Cel* manifesta aquest desig: ja des del pròleg quan recorda que el voliol «se'n pujava amunt, amunt sempre»; en la constatació del fet poètic («per regions d'ignotes meravelles / a volar se m'emporta l'esperit», A les estrelles); i en en tota la descripció metafòrica de la geografia màgica del paradís.

Per què Verdaguer no publicà els textos de 1896 que al·ludeixen a l'autoafirmació del poeta? Ricard Torrents,²⁶ referint-se a *La Pomerola*, indica la possibilitat dels escrúpols morals o literaris d'un Verdaguer acusat d'estar «assedegat de glòria i de vanitat». Serien les mateixes reticències que sovint el portaren a la reconducció dels seus textos. *Al Cel*, per exemple, prové d'una rectificació del primer títol

26. *Op. cit.*, p. 380.

Celsties. En el pròleg de l'edició diu: «cambio'l títol Celsties [...] per lo de Al Cel. Aquell era tai vegada mes poétich; aquest es mes encoratjador y sobretot mes cristià». En l'esberrany d'aquest fragment (ms 385/30, f. 20v) encara era més explícit: «Aquell era més bonich, aqueix es mes fervent y encoratjador; aquell era tai vegada més poétich, aqueix es mes practich y sobre tot més cristià». Verdaguer tampoc publicà altres poemes referits al «poeta», que trobem entre els seus manuscrits. Per exemple, ja en el ms 377/v, de 1893, que correspon a l'elaboració de *Roser de tot l'any*, hi figura un poema que defineix la identitat del poeta (el mateix el retrobem en el ms 3099, del llibre inacabat *Jesús Amor*):

A un poeta

Puja, puja a l'alta cima
ahont l'amor fa pujar
com lo cel es lo seu clima
may se cansa de muntar

Al arribar a la altura
no s pot fer mes que volar
Colom, la terra es impura
cerca un altre colomar

De la mateixa idea de nostàlgia del paradís i desarrelament tracta aquesta quarteta, també inèdita, del ms 3103:

«Ay! al poeta infelíc
no li digau de que plora
angel d'amor que s'anyora
desterrat del paradís».

Retorn al desencany i als anhels del poeta juvenil

D'on neix el desig de Verdaguer de tornar a una poesia independent de les contingències biogràfiques i de les servituds de la seva pràctica piadosa? Podem afirmar que de la tristesa i el desencís, quan el poeta es sent més escindit del que és la vida terrenal. He esmentat abans la possible relació de la poesia d'aquests anys amb algun poema primerenc, com «Volada de l'ànima» (escrit a Sant Tomàs de Riudeperes el 1866). Es tracta d'un text sorprenent (inclòs a *Idil·lis i cants místics* i escrit en l'època de la producció profana juvenil), en el qual el poeta, a partir d'un desig contundent de la mort («Oh mort ¿trigaràs gaire / lo paradís de la fossana a obrir-me»), inicia el viatge imaginari al paradís, amb unes imatges semblants a les dels poemes d'*Al Cel*.

A hores d'ara ja es pot parlar amb certesa del desencany amorós de l'època juvenil de Verdaguer. S'hi refereix J.M. de Casacuberta, el 1951,²⁷ quan constata, a partir d'aquest fet dissortat, el desig d'entrar en un claustre (en la prosa inèdita «La vesprada de Sant Joan», i en la poesia, també inèdita que Casacuberta titula «L'amant afligit»). El final tràgic dels amants, amb el desig de la mort, és un motiu

27. Josep M. de CASACUBERTA. «La poesia religiosa en els esplets juvenils de Verdaguer». *La Gieva*, 4, setembre de 1951, p. 14 i 15.

constant en els poemes narratius de joventut. «Tres tarongetes», per exemple, datat a Riudeperes el 1865, amb la mort dels dos amants (publicat en *La Mellor Corona*, a continuació de les «Corrandes», extretes de *Lo Calendari Català* de 1867). Justament, aquestes corrandes juvenils mostren de manera clara l'enamorament del poeta i també un sentiment nihilista de desengany. Es pot comprovar amb més exactitud si examinem el f.13 del ms 370/26 que en conté al voltant de vint-i-nou d'inèdites,²⁸ situades per Casacuberta entre 1864-65. De fet, on trobem més clarament relatat aquest desengany amorós del jove Verdaguer és en la narració XI del volum *Escrips Inèdits* 1.²⁹ Tant la profunda decepció que es produeix en el poeta, com el consol final, davant la tomba de la seva germana, que el porta a dir adéu als plaers terrenals, per cercar-ne altres de més dolços. En el comentari, Casacuberta indica, també, que aquest amor dissortat és present en dos poemes inèdits, «L'adeusiau» i «Desconsol», conservats en esborranys escrits vers l'any 1865.

És plausible, per tant, la relació dels textos esmentats, amb el sentiment tràgic i el desig de fugida al paradís, de «Volada de l'ànima». No és estrany que el poema «Lo niu dels meus amors» (de *Jovenívoles*), on la «caseta blanca» de l'amada és dalt d'un turó, acabi amb: «costeta amunt me'n pujava / amb una coloma a fer niu / dalt a la caseta blanca». I que la tercera estrofa de *Volada de l'ànima*, en l'esborrany del ms 379/14, una mica diferent de l'edició, digui: «Y amunt amunt de cayre / [...] del cel amb les colomes / ja en llachs de mel / poder rosar mes plomes». Tampoc ha de ser casualitat que el ms 385/30 (datat entre 1896-97) d'*Al Cel*, contingui (f.7v.8v) un esborrany de versos inacabats, amb imatges com: «Veyeu aquell niu de perles [...] n es lo niu dels meus amors [...] l'aymada m ha cridadeta...» (cal recordar que el poema juvenil «Lo niu dels meus amors» també partia de la invitació, a la caseta blanca, de l'enamorada).

Altres hipòtesis poden entrar en joc a l'hora d'entendre les primeres poesies visionàries de Verdaguer, a partir del desengany i la tristesa (com en l'última època): una part es podria atribuir als propis tòpics del romanticisme presentats en estat pur (no hem d'oblidar les proses juvenils que Casacuberta titula com a «Reflexions sobre la mort» i «En un convent» —segurament ambientada a Sant Tomàs de Riudeperes—);³⁰ també la decepció del fracàs en els estudis del seminari del 1865, que qüestionaven, precisament l'any de l'èxit als Jocs Florals, el seu futur literari (Torrents esmenta com un possible factor de l'actitud poètica de l'any 1896 el fet que «la seva capacitat d'escriptor era posada públicament en dubte»);³¹ potser el trasbalsament produït per la mort de la mare (31 de gener de 1871), a la qual s'al·ludeix en «Als estels» (un altre dels poemes dels *Idil·lis* on predominen les visions celestes i el desig de volar-hi); i també en poemes fets en alta mar, com «Somni de la Glòria» o «Sortint de Cadis», on la malaltia (*Des del llit de la finestra miro*), l'enyorament, i les pròpies metàfores de la nau que ha d'arribar a port i al paradís d'Amèrica, conformen unes visions del paradís molt properes a les cosmogonies

28. Segurament es tracta de les corrandes inèdites que Casacuberta (cf. *Escrips inèdits* 1, Barcelona 1958, p.54) anunciava que publicaria en el segon volum d'*Escrips inèdits*, cosa que no succeí, i de les quals no dona la localització manuscrita.

29. *Op. cit.*, p. 193-209.

30. *Escrips inèdits* 1, p. 282.

31. *Op. cit.*, p. 385.

del llibre *Al Cel*. Tanmateix, en els poemes d'aquesta època, l'ascensió al cel encara no és propera (com es pot observar en la conclusió dels poemes *Volada de l'ànima* i *Als estels*). La resta de poemes dels *Idil·lis*, en canvi, tracten més aviat de les paràboles escaients en la poesia mística, i del diàleg de l'ànima enamorada amb Jesucrist.

Les visions del cel i del firmament

Com s'ha dit, el desengany profund i la malenconia, provocats per la situació del poeta, el 1896, el porten a les visions del cel. En un passatge del pròleg d'*Al Cel* (ms 385/30, f. 24v), no recollit exactament igual en l'edició, deia el poeta: «me vegí en la necessitat de viure d'almoyna y com los pobres que van de porta en porta, les trobí gayrebe totes tancades; a llavors axequí los ulls als tresors de l'estrellada. Me vegí desterrat y no trobant consol en mon exili, me girí vers la dolça y anyorada patria». Es tractarà, ara, d'un paradís proper, amb un desig més desesperat d'arribar-hi. Així, al final del poema «Ales», l'últim del recull, el poeta diu: «Oh Deu meu, oh Deu meu, dàu-me unes ales / ò prenè-me les ganes de volar».

A part del motiu, tan repetit en Verdaguer al llarg de tota la seva poesia, de les «ales», com a metàfora d'ascensió a l'infinit, podem seguir el canvi de direcció de la seva poesia mitjançant l'evolució del motiu de «la corona». En *Flors del Calvari* era utilitzat sovint com a leitmotiv central, per comparança amb la corona d'espines de Jesucrist: així s'expressava ja en el poema-pròleg, «A Jesús coronat d'espines». Retrobem el símbol en diferents moments: en el poema «La Corona d'Espines» (del ms 368/10, *Quadern de Vallcarca*), que figurarà amb el títol «Espines» en *Brins d'espigol*; en l'article del 5 d'agost de 1897, de la sèrie *Un sacerdot calumniat*, titulat «Llorers espinosos», quan, amargament, veu convertida la corona de llorer que li imposà el bisbe Morgades a Ripoll, el 1886, en una corona d'espines; en l'esmentat poema que, estranyament, es titulava com a «Fragment» en *Disperses*, quan, a partir de la corona que sosté Sant Lluís, en l'oratori del marquès, el poeta argumenta, sarcàsticament, que en sortir de la festa dels Jocs Florals, li donaren el premi de la corona d'espines. No és casual, llavors, que en un dels poemes d'*Al Cel* («Ma Corona»), de Vallcarca (ms 370/28 i 385/30), a partir de la corona d'insults i les afrontes, ja es parli de «la corona d'Ariana / sospesa en lo firmament», la mateixa «esplèndida corona» del cel que veïem en «Sortint de Cadis» (dels *Idil·lis i cants místics*). Els poemes d'*Al Cel* situen la imatge en les regions no mundanes de l'hemisferi celeste: «Quina roda tan ampla y grandiosa / la roda de safir del firmament [...] Exa corona esplèndida y suprema / ¿qui de la terra la texí al voltant?» (poema Desig); «Un desig nit y dia m'esperona [...] / per vèurela d'aprop exa corona» (poema Ales).

És prou sabut que en l'elaboració dels seus llibres Verdaguer no improvisava, i que sempre podem rastrejar, en la seva biblioteca personal, o a partir dels llibres que li deixaven, l'assessorament que cercava en obres de consulta sobre el tema dels seus reculls poètics. En l'elaboració d'*Al Cel* hi figura un novedós interès, en consonància amb la seva evolució poètica, per les qüestions del firmament i de l'astronomia. És així que en un dels manuscrits esmentats, el 385/30, hi ha referències a Hoefer i a Flammarion, amb imatges copiades, que després podem retrobar en al-

guns poemes del llibre. Així doncs, quan Verdaguer, amb el sol com a «astre colossal» o «cor immens», ens parla de «l'insondable abisme», dels astres, dels altres sistemes, del noms de les constel·lacions, de la Via Làctia, l'Estrella Polar, la Lluna, i dels diferents cels, té el referent d'aquests autors. Camille Flammarion (1842-1925), astrònom francès molt popular en l'últim quart de segle per les seves obres de divulgació científica, en els seus llibres admet l'altra vida dels qui ens han deixat, i la vida espiritual, però no accepta cap altre cel que els móns astronòmics, els altres sistemes i universos, en una vida universal de la qual formem part. Però, en certa manera, també santifica aquest espai, en creure que allí no hi ha drames ni infàmies ni venjances.³² Eren idees fàcilment adaptables a un Verdaguer que diferents vegades havia poetitzat un univers corresponent i harmoniós, amb el sol com a «sobirà d'altre sistema» (poema «A les estrelles»), i que sempre s'havia referit a les misèries terrenals. És així, doncs, que en el topogràfic «Verdaguer» de la Biblioteca de Catalunya, com a llibres de la seva biblioteca personal, hi figuren: Flammarion, Camille, *La pluralité des Mondes Habités* (Paris, 1865), *Distancias de las estrellas* (Madrid, 1896); Hoefer, Ferdinand, *Les Saisons-Etudes de la Nature* (Paris, 1867); Vélez V. Baltasar, Pbro., *Las estrellas habitadas* (Curazao, 1899); Saurina, D.Miguel, Pbro., *Nociones de Astronomia* (Vich, 1892); i altres. Sense cap dubte, l'estudi d'aquests referents, així com l'anàlisi de les fonts de la configuració metafòrica del paradís de Verdaguer, ens oferiran un seguit de noves perspectives en la comprensió de l'obra poètica del darrer Verdaguer.

32. C. FLAMMARION. *Las tierras del cielo*. Madrid, 1877, p. 550, i *¿Qué es el cielo?* Madrid, 1896, p. 7.